

# RECENZJE I PRZEGLĄDY



ALINA ALEKSANDROWICZ

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)

## ALEKSANDER CHODKIEWICZ – ZAPOMNIANY PISARZ PRZEŁOMU OŚWIECENIOWO-ROMANTYCZNEGO

REC.: Małgorzata Chachaj, *Dramatopisarstwo Aleksandra Chodkiewicza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013, ss. 333.

LITERATURA PRZEŁOMU oświeceniowo-romantycznego, nie do końca rozpoznana i opisana, podobnie jak piśmiennictwo wielu przełomów kulturowych, wymaga szczególnej uwagi badawczej i edytorskiej oraz wzmożonej wnikliwości, niezbędnej w uwzględnianiu różnych splotów znaczeniowych i wyrazowych charakteryzujących tę twórczość. Sytuując się na rozdrożu nietożsamyh wyborów, motywowana warunkami politycznymi kraju poddanego rozbiorom, nasączona różnymi konwencjami estetycznymi, prowokuje do wielu pytań i nasuwa sprzeczne oceny, mijające się często z obiektywną wymową faktów.

Stopień trudności w całościowej ocenie pisarstwa przełomu XVIII i XIX wieku jest spotęgowany potrzebą zbadania archiwów – wszak wiele utworów niewydanych lub zgoła nieznanymi udostępnić mogą tylko sylwy dawnych manuskryptów. Niektóre teksty i materiały należy przygotować do edycji, inne, okaleczone przez cenzurę zaborców, skorygować lub uzupełnić. Konieczność przeprowadzenia badań archiwalnych, dotarcia do źródeł – rękopisów, do zapomnianych publikacji, niekiedy sporządzenie zmodyfikowanej bibliografii czy rekonstrukcji faktów z zakresu biografii pisarza i życia literackiego w epoce, wydłużając proces badawczy, przywracają wszakże wartość prawdzie i pozwalają na uzyskanie pełniejszego obrazu literatury.

W latach ostatnich refleksja nad pisarstwem styku XVIII i XIX wieku wzbogaciła się o wiele interesujących pozycji naukowych, przydatnych w uzyskaniu prawdziwego obrazu epoki i sprawiedliwszej oceny ważnych osiągnięć twórczych. W tym miejscu wskazać można prace podejmowane przez przedstawicielkę młodszej generacji badaczy przełomu oświeceniowo-romantycznego – Małgorzatę Chachaj. Chociaż w omówieniu skoncentrujemy uwagę przede wszystkim na książce poświęconej twórczości zapomnianego a niezwykle interesującego pisarza – Aleksandra Chodkiewicza, przywołać należałoby tytułem przypomnienia także pierwszą monografię opracowaną przez Małgorzatę Chachaj – *Dramy i tragedie historyczne Juliana Ursyna Niemcewicza* (Lublin 2007).

Autorka zajęła się w tej pracy pisarzem uznanym przez historyków literatury za człowieka instytucję i obdarzonym przez Adama Mickiewicza mianem „szanownego Nestora naszej literatury”. Omówiła jego zapomniane tragedie i dramy historyczne: *Władysław pod Warną*, *Kazimierz Wielki*, *Jadwiga – królowa polska*, *Zbigniew*, *Chmielnicki*, *Piast*, *Kiejstut* oraz wyeksponowała ich rolę w procesie przemian i rozwoju polskiego dramatu drugiej połowy XVIII wieku i początku XIX. Jak stwierdziła we wstępie do książki:

Dramaty Niemcewicza powstawały przez ponad pięćdziesiąt lat (1786–1837), w okresie ważkich przemian gustów literackich, jak i rewolucyjnych zmian historycznych, co w sposób decydujący określiło kształt i tematykę utworów. Stały się przedmiotem nielicznych studiów historycznoliterackich; niewielu uczonych wspominało o Niemcewicu jako autorze nie tylko *Powrotu posła*.<sup>1</sup>

W rezultacie brak wiedzy o dużym znaczeniu dorobku twórczego Niemcewicza miał wpływ na niepełną ocenę roli poety w kształtowaniu świadomości zbiorowej Polaków i treści budujących uczucia wspólnotowe. Dysertacja poświęcona dramom i tragediom historycznym Niemcewicza, cechująca się docieklivością filologiczną i interpretacyjną, oparta na obszernej bibliografii przedmiotu, wniosła wiele nowych ustaleń do wiedzy o tej twórczości, a także do dyskusji o rozwoju polskiego dramatu schyłku XVIII i początku XIX wieku.

Odwaga w podejmowaniu problemów słabo rozpoznanych w literaturze, odnajdywanie wartościowych utworów zagubionych w zawiłych meandrach historii, odkształcających prawdziwą fizjonomię kultury, kierowały autorką również przy wyborze tematu kolejnej monografii. Małgorzata Chachaj podjęła mianowicie i zrealizowała inicjatywę mającą na celu wskazanie, zgromadzenie oraz interpretację nieznanymi i mało znanymi utworami Aleksandra hrabiego Chodkiewicza (1776–1838), niesłusznie zapomnianego pisarza, publicysty, uczonego przełomu XVIII i XIX wieku.

Wybitny człowiek epoki, potomek wielkiego hetmana Jana Karola Chodkiewicza, realizował swoje zainteresowania na wielu płaszczyznach życia. Był nie tylko poetą i dramaturgiem. Dał się poznać jako kolekcjoner dzieł sztuki, mecenas nauki i kultury, właściciel laboratorium fizyczno-chemicznego, autor prac naukowych, inno-

1 M. Chachaj, *Dramy i tragedie historyczne Juliana Ursyna Niemcewicza*, Lublin 2007, s. 12.

wator i konstruktor, oficer powstania kościuszkowskiego, uczestnik kampanii 1812 roku, obrońca Modlina, senator Królestwa Polskiego. Chociaż w latach ostatnich obserwujemy wzrastające zainteresowanie twórczością Chodkiewicza, czego dowodem jest edycja jego pamiętników opracowana przez Marka Nalepę<sup>2</sup>, brakowało monografii, ba, nawet fragmentarycznej rozprawy poświęconej literackiemu dorobkowi pisarza.

Chodkiewicz, który żył w czasach napięć, walk i rozterek politycznych, także trudnych wyborów moralnych, wymagających heroicznego trwania przy racjach ojczyzny, szukał odpowiedzi na wiele istotnych pytań w cyklu oryginalnych dramatów: *Katon*, *Teona*, *Wirginia*, *Jadwiga – królowa polska*, *Jagiello w Tęczynie*, *Leszek IV, król Polski*.

Autorka monografii nie zapomniała również, że problemy związane z funkcjonowaniem społeczeństwa, ustroju, zobowiązań obywatelskich, niepodległego bytu, wolności państwa zagrożonego agresją kolonizatorów stanowiły doniosły motyw utworów wybranych przez Chodkiewicza do tłumaczenia na język polski. Znalazły się wśród nich: *Seliko albo cnota nagrodzona* (powiastka autorstwa Jeana-Pierre'a Clarisa de Floriana), *Hiszpani w Peru, albo śmierć Rolli* oraz *Dziewice Słońca* (dzieła Augusta von Kotzebuego), *Małgorzata z Andegawii, królowa angielska* (René-Charles'a Guilberta de Pixérécourt).

W badaniach Małgorzaty Chachaj nad literaturą okresu przełomu stykają się i uzupełniają dwie domeny – historii literatury i historii teatru, trudne zresztą do rozdzielenia w sytuacji analizy twórczości przeznaczonej na scenę. Rozprawa *Dramatopisarstwo Aleksandra Chodkiewicza* sytuuje dokonania pisarza w różnych perspektywach interpretacyjnych, poszerzających wydatnie dotychczasowe *spectrum* oglądu tej spuścizny literackiej. „Bogactwo tej twórczości (drukowanej i rękopiśmiennej, ocalałej w całości lub we fragmentach), podobnie jak rozległość zainteresowań autora może wydawać się zaskakujące” (s. 12) – stwierdza badaczka. Podejmując trudne zadania kompleksowej prezentacji dorobku zapomnianego pisarza, autorka musi wykonać wiele prac „nadobowiązkowych”, nieistniejących przy rozwijaniu tematów znanych z różnych ujęć przyczynkarskich i opracowań edytor-skich. Tym mocniej podkreślić należy nowatorstwo myślowe i olbrzymi wysiłek badawczy widoczny już we wstępnych etapach pracy – odnajdywania, gromadzenia i porządkowania materiału, w tym także tekstów literackich, nie zawsze odnotowywanych przez bibliografie.

Rozważania autorki, spójne i dobrze uargumentowane, osadzone zostały wokół głównej determinanty myślowej, organizującej twórczość i działalność polityczną pisarza. Główną kategorią porządkującą warstwy znaczeń w dramatach Chodkiewicza i kierującą jego wyobraźnią literacką, także główną przesłanką *curriculum*

2 A. Chodkiewicz, *Dzieje znakomitych wypadków życia mojego przeze mnie samego ręką własną spisane. Wraz z niektórymi aneksami mogącymi służyć do historii polskiej. Od 1777 roku do 28 grudnia 1819 roku*, w: M. Nalepa, „Płyną godziny pomiędzy nadzieją i bojaźnią czułą”. *Polityczne i egzystencjalne rany Polaków epoki porozbiorowej. Studia i teksty*, Rzeszów 2010, s. 53–131.

*vitae* pisarza jest, według słusznej konstatacji uczonej, pojęcie wolności oraz niezawisłości politycznej. Jak to już stwierdzono niejednokrotnie, wartość wolności w dziedzinie mentalności zbiorowej może być rekonstruowana na podstawie różnych dokumentów werbalnych i świadectw obyczajowych, także tekstów literackich. O funkcjonowaniu tej prymarnej kategorii w obrębie formacji oświeceniowej i romantycznej napisano wiele prac, aczkolwiek istnieje w dalszym ciągu potrzeba badań szczegółowych, na podstawie źródeł i konkretnych tekstów.

Kategoria wolności, nienawiść wobec przemocy i tyranii, pochwała czynu wojennego i rycerskiego, poświęcenia i wierności leżą u podstaw kreacji bohaterów Chodkiewicza, wywodzących się najczęściej z tradycji heroizmu antycznego, ale przyporządkowanych założeniom historyzmu porozbiorowego. Według autorki:

Chodkiewicza zainteresował dramat, który włączał się w ogólnoswiatową dyskusję o wolności i różnych jej obliczach: o wolności przeciwstawionej tyranii, podbojowi, niewolnictwu, uciskowi, prześladowaniu; o wolności jednostki i jej ograniczeniach; o praworządnym państwie – przeciwieństwie państwa upadającego z powodu degradacji moralnej obywateli i władzy; o prawach człowieka, o demokracji, o moralności. To teatr wsłuchany w rewolucyjny szum XVIII w. i przemiany początku XIX stulecia.

(s. 287)

Książka o dramatach Chodkiewicza przybiera niekiedy charakter rozprawy o aksjologicznych wartościach epoki, jej etosie, mitach, symbolice. Choć dotyczy tekstów o różnych poziomach artystycznych, autorka potrafi wciągnąć odbiorcę w dyskurs na temat moralnych wyborów ludzi żyjących w rzeczywistości porozbiorowej, na temat wolności jako swoistego drogowskazu politycznego, ale także literackiego, na temat rangi sytuacji granicznych w życiu jednostek i narodów. Praca jest klarowna, dobrze i interesująco napisana, nasycona wyraźną pasją badawczą, fascynująca nowymi, odkrywanymi przez autorkę materiałami, faktami, interpretacjami.

Kompozycja rozprawy Małgorzaty Chachaj pozwala na pełniejsze oświetlenie problemów pierwszoplanowych dla głównego nurtu rozważań, a zatem pojęcia wolności. Na całość dysertacji składają się uwagi wstępne, niezbędne w tej rozprawie prolegomena filologiczne oraz cztery obszerne rozdziały analityczno-interpretacyjne przedstawiające konstytutywne cechy twórczości Chodkiewicza, rozważane w szerszych kontekstach literackich, polskich i europejskich.

Ponieważ dotychczasowe bibliografie odnotowały jedynie część spuścizny Chodkiewicza, ważnym zadaniem badawczym, jakie stanęło przed uczoną, stało się uzupełnienie informacji, dotarcie do rękopisów rozproszonych po archiwach, a także porównanie tekstów publikowanych z ich odpowiednikami i wariantami w manuskryptach. Autorka korzystała ze znajdującego się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów, skąd zaczerpnęła nie tylko teksty dramatów, poezji, lecz także epistolografii, dokumentów, papierów osobistych, nawet prac naukowych z dziedziny historii i obyczajów. Celem poszerzenia perspektywy oglądu przestudiowała spisy książek Chodkiewicza, katalogi Biblioteki Młynowskiej. Poznała zasoby Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie, zbiory Archi-

wum Państwowego w Krakowie, rękopisy Biblioteki Narodowej w Warszawie. Skompletowała liczne, trudno dostępne edycje publikowanych tekstów Chodkiewicza i jego drobne utwory rozproszone w czasopismach. Materiały archiwalne pozwoliły na pełniejsze przedstawienie sylwetki pisarza jako człowieka wiernego idei wolnościowej i niepodległościowej w latach politycznego chaosu i częstych zmian opcji politycznych. Potwierdziła się opinia Józefa Ignacego Kraszewskiego, który widział w ocenianej kontrowersyjnie przez współczesnych postaci interesującego literata, uczonego, „organicznika”, ale przede wszystkim wybitnego patriotę<sup>3</sup>.

Wobec braku pełnych i krytycznych edycji dramatów i pozostawienia części dorobku pisarza w rękopisach, szczególną wartość zyskuje wnikliwy i syntetyczny rozdział zatytułowany *Spuścizna literacka Aleksandra Chodkiewicza*. Autorka przeanalizowała tu filologiczne dzieje dramatów, poszerzyła listę znanych utworów scenicznych o nowe, przytoczyła warianty tekstów publikowanych, ustaliła lokalizacje nieznanymi librett *Jagiello w Tęczynie* oraz *Leszek IV, król Polski*, uzupełniła dotychczasową wiedzę o okolicznościach powstania utworów oraz ich powinowactwach z innymi dziełami literackimi. Rozdział ujawnia ogrom trudu, jaki włożyła autorka nie tylko w interpretację utworów Chodkiewicza, lecz najpierw w uprzednie ich odnalezienie, uporządkowanie, sporządzenie wykazu bibliograficznego.

Kolejnym częściom monografii przewodzi założenie, że do pełnego zrozumienia twórczości Chodkiewicza niezbędne jest wysunięcie na plan pierwszy oryginalnej tragedii pisarza w pięciu aktach – *Katon*. Decyzja ta wydaje się słuszna. W pamięci zbiorowej utrwalił się wizerunek Katona Młodszego, niezłomnego bojownika o wolność, który popełnił samobójstwo po zwycięstwie Cezara, nie chcąc służyć tyranom. Aczkolwiek kontrowersyjnie oceniany przez współczesnych ze względu na postawę „stracenią”, czczony był z powodu swojego heroizmu moralnego i bezkompromisowej wierności zasadom. To postać Katona przeistoczyła się w literaturze światowej w jeden z najbardziej znanych tematów imiennych i figurę wzorcotwórczą.

Autorka omawia tragedię polską w kontekście olbrzymiego zainteresowania tym bohaterem w literaturze europejskiej. Dowodzi, że przedstawienie postaci przez Chodkiewicza, chociaż ta jest uwikłana w liczne powiązania z europejskim toposem imiennym, tworzy nowy wariant tematu wpisany w semantykę narodowej historii. Polski dramatopisarz samobójstwo Rzymianina ocenił jako jego zdecydowany triumf nad Cezarem, pogromcą całego świata. Można zgodzić się z sądem, że ten utwór Chodkiewicza stanowi kontynuację modelu zapoczątkowanego przez Stanisława Konarskiego w *Tragedii Epaminondy* (1756), a służącego celom dydaktyki obywatelskiej. Jednakże, co autorka dostrzega, koncepcja „teatru powagi i czynu” zawiera nie tylko instrukcję postępowania w czasach porozbiorowych, ale mieści także wielką metaforę, służącą afirmacji idei wolności. Chociaż odczuwa się w tym rozdziale brak pełniejszej analizy strukturalnej, wskazania wyznaczników przyporządkowania dramaturgii nadrzędnemu imperatywowi wolnościowemu – niedobory te uzupełnione zostają

3 J.I. Kraszewski, *Wieczory wołyńskie*, „Dziennik Literacki” 1859, nr 7.

w części zatytułowanej *Aleksander Chodkiewicz o dramacie i teatrze. Dialog z krytykami* oraz w uwagach końcowych (*Zakończenie*).

Interesujące studium *Postaci kobiece w dramatach Chodkiewicza* oferuje czytelnikowi dużo samodzielnych przemyśleń i propozycji interpretacyjnych. Na przykładzie wybranych dramatów zostaje przekonująco udowodnione, jak idea patriotycznej niezłomności, buntu przeciwko tyranii ogarnia coraz szersze kręgi społeczne. Jej rzecznikami i orędownikami stają się nie tylko rycerze, hetmani, bohaterowie miecza, ale także heroiczne niewiasty. Motyw ofiary życia dla ocalenia narodu, ojczyzny, idei, ukazanie niezłomności bohaterek wobec tragicznych wyborów omówiono wnikliwie w odniesieniu do tragedii *Wirginia*, *Teona*, *Eli – córka Jefty*. Kreacja typu *mulier fortis*, połączona z ideą patriotycznej determinacji miała na celu ukazanie, że jednostka może stać się przykładem buntu przeciwko tyranii i stworzyć wzór postępowania, który podejmą inni.

Aby odtworzyć wielowymiarową rzeczywistość literacką, przedstawioną przez Chodkiewicza, autorka wyodrębnia w monografii zjawiska i problemy sytuowane w wielu przekrojach i perspektywach. W rozdziale *Dzieje Polski w dramatach Aleksandra Chodkiewicza* wydobyła wręcz instruktażową funkcję historii, podporządkowaną emocjonalnie interpretowanemu patriotyzmowi i obrazom o wyraźnym konsolacyjnym przesłaniu. Tak wystylizowana przez Chodkiewicza problematyka narodowa przewodzi tragedii *Jadwiga – królowa polska*, operze wiejskiej – *Jagiello w Tęczynie*, operze czarodziejskiej – *Leszek IV król Polski* oraz komedii *Powrót rycerzów polskich*.

Jak już wspomnieliśmy, tłumaczenia i adaptacje sceniczne, celowo dobierane przez translatora, przynoszą uzupełnienie i poszerzenie koncepcji wolności zawartej w oryginalnych dramatach Chodkiewicza. Podejmują bowiem tematy niewolnicstwa, polityki kolonialnej, walki o tron z uzurpatorem, a także, co ciekawe, rozwijają wątek Indianina. „Kostium Indianina na polskiej scenie – stwierdziła Małgorzata Chachaj – stał się znakiem wolności” (s. 226). Traktowanie historii jako maski, kostiumu, posługiwanie się aluzją historyczną lub chociażby dygresją okazały się skutecznym sposobem artykułowania pogłębionej refleksji wolnościowej i patriotycznej.

W ostatnim rozdziale Chodkiewicz przedstawiony został jako człowiek teatru, uczestnik polemik i dyskusji współtworzących teoretyczną świadomość kulturową epoki. Okazało się, że spośród autorów ośmiu polskich tragedii, które weszły na scenę w czasach Księstwa Warszawskiego, najbardziej rygorystyczny w przestrzeganiu norm klasycystycznych był właśnie Chodkiewicz.

Obraz rzeczywistych osiągnięć literackich Chodkiewicza, zaangażowanego patrioty i człowieka bezkompromisowego etycznie narzuca pytanie o przyczyny zapomnienia pisarza i jego twórczości.

Motywy odrzucenia w niepamięć, niekiedy nawet dyskredytacji pisarza nie były jednoznaczne. Jako zwolennik klasycyzmu, entuzjasta zwrotu do antyku tworzył w okresie fascynacji czytelników literatury i widzów nową szkołą romantyczną. Jego pisarstwo mogło więc mieć dla nowatorów znamiona epigoństwa, aczkolwiek, co



wykazała Teresa Kostkiewiczowa, w wielu kwestiach nie zgłaszał on, podobnie jak Franciszek Morawski, Ludwik Kropiński, Franciszek Wężyk jednoznacznych deklaracji<sup>4</sup>.

Odwołując się do ustaleń monografii, trzeba przypomnieć, że czasami omawiano dokonania Chodkiewicza nie jako pisarza, ale chemika, kolekcjonera, bibliofila, litografa, wydawcy czasopisma, mecenasa artystów, właściciela posiadłości w Młynowie. Wypełniał bowiem jako człowiek o renesansowych wręcz zainteresowaniach wiele ról społecznych i uczestniczył w różnych dziedzinach ówczesnego życia. Kim był bardziej – chemikiem czy literatem? A może odpowiemy inaczej: że nie przestając być chemikiem czy litografem, zasłużył na pamięć także jako utalentowany pisarz, wnikający głęboko w aktualne problemy i dylematy epoki. Można zastanawiać się, czy nie budził pewnego rodzaju oporu radykalizm moralny pisarza, zafascynowanego wzorem postawy niezłomnego Katona i kierującego się w skomplikowanej rzeczywistości porozbiorowej bezkompromisowością zasad etycznych i patriotycznych. Była to, jak stwierdził Kraszewski, najpiękniejsza pod względem moralnym postać swojego czasu, „przodująca” nowemu życiu. Twórca *Starej baśni* napisał:

Imię Chodkiewicza stać powinno na Wołyniu obok Czackiego. Byli to ludzie jednej epoki, jednych chęci, jednej niezmordowanej działalności. Obaj starali się po zmianie, jaka w tym kraju nastąpiła, oziębienie, ostygnięcie, zobojętnienie powszechne rozbić i przodkować odrodzeniu; oba nie umieli odpocząć i wśród najozięblejszego społeczeństwa ciepłem swej piersi ogrzewali na pół umarłych. Oba też w nagrodę czekało zapoznanie, szyderstwo, niewdzięczność.<sup>5</sup>

*Dramatopisarstwo Aleksandra Chodkiewicza* zawiera wartościowe naukowo wątki rozważań, a autorka pokonuje umiejętnie wiele trudności, także archiwalnych, celem rekonstrukcji sylwetki twórczej mało znanego pisarza oraz skompletowania jego dorobku literackiego. Cechą omawianej monografii jest samodzielność wyborów, interpretacji, analiz oraz rzetelność badawcza; przeświadczenie, coraz rzadziej respektowane przez autorów, że nie można tworzyć syntez bez uprzednich badań szczegółowych i bez przeprowadzenia (tam, gdzie to jest konieczne) odpowiednich kwerend archiwalnych. Prezentowana książka, przemyślana i starannie opracowana, stanowi cenne źródło do dalszych badań nad twórczością pisarza, ale także nad literaturą i kulturą okresu przełomu oświeceniowo-romantycznego oraz życiem teatralnym epoki.

Można oczekiwać, że autorka monografii spożytkuje swoją wiedzę i doświadczenie naukowe i podejmie trud przygotowania edycji dramatów Chodkiewicza, godnych – jak wykazała – aby egzystować w pełni w historii polskiej sceny narodowej oraz dziejach naszej literatury.

4 T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1979, s. 30.

5 J.I. Kraszewski, dz. cyt.



ABSTRACT

ALEKSANDER CHODKIEWICZ

– A FORGOTTEN WRITER AT THE TURN OF ENLIGHTENMENT AND ROMANTICISM

REVIEW OF: MAŁGORZATA CHACHAJ, *ALEKSANDER CHODKIEWICZ'S PLAYWRITING*, LUBLIN 2013

This review is a discussion Małgorzata Chachaj's book, in which the author has taken up and implemented an initiative to identify, gather and interpret both the unknown and the little-known works of Count Aleksander Chodkiewicz (1776–1838) – an unjustly forgotten writer, journalist, translator and a scholar working in the late eighteenth and early nineteenth century. The discussed work proves that the dominants organising the work of the writer, which is typical for the representatives of both Enlightenment and Romantic formations, are the notions of freedom and political independence in various ways functioning in his works.

KEYWORDS

Aleksander Chodkiewicz, drama,  
the turn of Enlightenment and Romanticism, Małgorzata Chachaj